

госпѣ Радинѣ, D-г С. Truhelka, Гл. З. М. XXIII.; *Радовѣць*, име мушко: човек војводе Радослава Павловића Радовѣць Кръстианинѣ 1422, Добровићѣ *Радовчићѣ* 1249. Дан. Рјеч; Обрад *Радовчићѣ* око 1463, D-г С. Truhelka, Sromenici; *Дубровчанин* Богша, Андреа Мкша *Рашковичѣ* 1413., *Деанѣ Рашковичѣ* у Срему 1414., властелин Краља Твртка II и Херцега Стевана Кнез *Юраи Рашковићѣ*, 1342.—53., Дан. Рјеч.; *Радача*, женско име од мушкога Радац, К. Јиречек, Гл. З. М. IV., Селѣубље: можда од имена *Вселѣуб*, Вл. Скорић; *Стрѣвъз*, Стрѣво, име мушко, Стрѣзовићѣ, између људи у катуњу Драгољевцима које цар Стефан даде цркви Арханђеловој у Призрену један беше Инослав Стрезовић, Дан. Рјеч.; *Трамошница*, *Црѣмошња*, Ст. Новаковић, Гласник XLII; сремужа, сремужа, Bärenlauch, Waldlauch, allium ursinum L, Вуков Рјечник; *Сшојан Ушоловићѣ*, *Драгоѣ Јуношићѣ-Туйковићѣ*, Гл. З. М. VII, Уришићѣ, Урковић вероватно *Јуршићѣ*, *Јурковићѣ*; међу људима Радослава Павловића у Требињу и *Чичоје Санковићѣ*, D-г С. Truhelka, Гл. З. М. XXIX; ²¹⁾ К. Јиречек, Romanen, Цвијићѣ, Насела, књ. прва, ²²⁾ Цвијићѣ, Насела прва књига, р. С. L.; ²³⁾ К. Јиречек, Историја Срба I. 182. ²⁴⁾ Имамо података да је наша земља с десну страну Саве и Дунава била плен честих и заторних морија у stoleћима XV (1453, 80, 81, 88, 93), XVI (г. 1536, 41, 59), XVII (г. 1623, 68, 88, 90), XVIII (г. 1709, 10, 31, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 61, 63, 71, 73, 78, 81, 83, 93, 95, 97, 98), XIX (г. 1806, 13, 14, 15, 16, 18, 36, 55, 66.), D-г С. Truhelka, Turško-slov. sromenici, Љ. Стојановићѣ, Стари српски записи и натписи. Ljetopis fra Nikole Lašvanina, Гл. З. М. XXVII, Iz Kronike Mila Mustafe Bašeskije, Гл. З. М. XXX., Матице католичке парохіје у Твали од 1793. — 1866. — ²⁵⁾ Стећака је набројено у кладањском 1021, аворничком 1023, сребрничком 2327, власеничком 6325, Гл. З. М. VII. ²⁶⁾ Цвијићѣ, Насела књ. 4, 9. ²⁷⁾ Саопштење Г. Фра Анђела Брковића, жупника у Брешкама. ²⁸⁾ У матицама тузланске парохіје од 1793—1833., „Паоч Село“, од 1833.—1836. „Паорсело“, 1836. „Паурсело“, а од 40-их година Парсело. ²⁹⁾ Саопштење Г. фра Звон. Микића, жупника у Тузли. ³⁰⁾ Саопштење Г. Михајла Савића, проте у Кладњу. ³¹⁾ Данас тога споменика нема. ³²⁾ Куносићи село у варешком. ³³⁾ Изговарају Поњавићи и Поњевићи. Поњавићи село у тешанском, Поњевићи у цазинском и Д. Вакуфу. ³⁴⁾ Саопштење Г. Борја Протића из Миљевића. ³⁵⁾ Саопштење Г. Павла Катанића Васиљевца, проте у Бијељини. ³⁶⁾ Саопштење Г. Петра Н. Јовановића, проте у Твзли. ³⁷⁾ Саопштење Г. Јосифа Симића у Маглају, пореклом из Борове Главе. ³⁸⁾ Српска Драгуња носи још и име Гласинчани. ³⁹⁾ Најчешће се чује Власенице, затим Власанице, Ласанице, Ласенице, као и Ласинац м. Гласинац. За време Аустрије је ушла у потребу једнина Власеница. ⁴⁰⁾ Г. Сиро Солдо сматра Гацко етапом за крајеве јужно од њега и тако објашњава велику активност овог малог среза у Тузланској Области. ⁴¹⁾ Полимци заселак у Ратковићу среза сребрничког. ⁴²⁾ Саопштење Г. Јована Пајкановића, проте у зворничком Прибоју. ⁴³⁾ Саопштење Г. Душана Бобара, проте у Власеницама. ⁴⁴⁾ Знаоци источних језика хоће да доведу овај назив једни у везу са Египтом, а други са Коптима. ⁴⁵⁾ Подаци о Црним Циганима су проверени саопштењима Г. Бранка Стакића, адвоката у Тузли, одличног познаваоца Црних Цигана. ⁴⁶⁾ Што се тиче облика главе не сме се сметнути с ума једна чињеница. Каравлахиње и Гурбетке одњихају своју децу без колевке и, кад су изван стана, носе их у торби на леђима, а сељанке нашега језика, без разлике вере, одњихају своју децу у колевкама, у којима деца леже наузник на тврдој подлози која делује на облик затиока услед чега се развија брахикефална лубања. ⁴⁷⁾ Љ. Стојановићѣ, Записи и натписи 5371. ⁴⁸⁾ D-р Ђ. С. Борђевићѣ, Глас III LII. ⁴⁹⁾ Scheich Seifuddin ef Kemura und D-р VI. Čorović, Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims, Sarajevo 1912. —

СТАРО УЖИЦЕ

БЕЛЕШКЕ И УСПОМЕНЕ ИЗ ГОД. 1865—1875.

Ово су успомене из детињства, које сам забележио по жељи уредничковој, и које могу имати вредности у толико што говоре о Ужицу какво је било пре пола века. Оне би се могле попунити, исправити и помаћи за 10—20 година уназад пропитивањем још неколико живих старца у Ужицу, који могу сваки час умрети, и те податке однети собом у гроб. Могло би се то учинити и прегледањем архива општинског, судског и полицијског, ако нису уништени, а и читањем надгробних споменика на старом ужичком гробљу, јер се на њима често записивало где је ко рођен и у којој је години живота и умро. Могло би се, напослетку нешто радити и овде у статистичком одељењу, ако су сачуване

листе пописа од г. 1890 па даље. А имаће неких података и у државном архиву, ако се поново прикупи и пронађе.

Пријатна ми је дужност захвалити г. Кости Борисављевићу, касационом судији у пензији, старом Ужичанину, који је био љубазан овај рукопис прегледати и попунити додацима о животу Турака и досељавању из Санџака 1837. године, и његову сину г. М. Борисављевићу, који ми је дао неке белешке из државног архива.

I. Место

Ужице лежи у једној котлини са свих страна опкољеној брдима, тако да је један странац, дошавши ноћу, сутра дан питао где отиче вода што се с брегова слива. С југа је затворено каменитим, високим и стрмим повијарцем *Забучјем*, на коме су висови: *Биокташ*, *Грап*, *Дреновац* и *Орловац*; са запада једном гредом која се од Буарске Градине протеже у правцу с-ј. и на њој су: превија *Теразије*, купасти брег *Караула* и под њом стеновити одсек, узвишење са развалинама *Ужичког Града*. Испод Града пробија се кривудавом клисуром река *Ђетиња* и улази у Ужичку Котлину. Ова греда дели Ужичку Котлину од *Турце*, једне мање котлине. Са истока је опет једна греда у истом правцу, на којој су узвишења: *Крџицица*, *Шанац*, *Доварје* и *Мајдан* одвојени од *Забучја* опет краћом клисуром којом *Ђетиња* истиче и улази у котлину *Крчаговачку* раније Баширево Поље. Ове две клисуре служе Ужичанима као барометар за кишу. Ноћу, кад се све утиша чује се хучање *Ђетиње*: ако хучи „под Градом“, биће кише, а ако хучи „под Грботом“, биће лепо време. С пролећа и с јесени барометар им је и магла; ако се магла, пењући се уза *Забучје*, повија и иде уз воду, биће још кише; а ако иде низ воду, пролепшаће се време.

На северу је повијарац *Чаковина* и *Демир Каиџа* изнад најближих ужичких села: *Глуваћа* и *Татинца*. Са овог се повијарца стачу потоци кроз *Ужице Кошчицки Пошок*, *Уремовац*, *Сланушки Пошок* и *Глуваћки—Котлајића Пошок* и утичу у *Ђетињу*. Све три су ове стране стрмените.

Док су били Турци варош се простирала с обе стране реке по целој котлини и по странама брда. Оба дела везивала су два камена моста са сводовима од сиге из турског доба: *Ђулића* и *Касапчића ћуприја*, а била су и неколика дрвена моста за пешаке. Српски део вароши био је у северном делу *Котлајића* потока на *Вароши* и на *Царини*, и по странама испод *Крушчице* и *Бијелог Гроба* (сада Старо Гробље). У близини је крај потока била и мала дрвена *Стара црква*. Тек од 1842. године када је на уласку потока у котлину начињена нова црква, почели су се и Срби ширити по котлини и међу Турцима.

Куће су биле најчешће на спрат; приземље је било зидано каменом, ређе ћерпичем, а горњи спрат је био обично „биркатица“ („бондрук“); куће су биле покривене високим крововима „шиндром“. Када су 1862. г. истерани Турци (остало је само неколико кућа муслимана, Цигана), тада је главни и већи део вароши спаљен.

Пожар су створили сами Срби борећи се с Турцима.

На згариштима су одмах подигнуте куће, већином од слабог материјала, и нарочито много дрвених дућана с ћепенцима; сећам се да су неколика била на ниским точковима од трупаца те су се могли и превлачити. Крајем шесетих година извршена је нова регулација, исправљене су старе

кривудавае улице и просечене нове, испродавани плацеви и почело се подизати ново Ужице од тврдог материјала. Куће су подизане готово увек на спрат. У приземљу, ако нису били дућани или механа, био је подрум, или још и по једна соба или кухиња, а на „горњем боју“ биле су собе за становање. Приземље је зидано готово увек од камена, а горњи спрат обично од ћерпича, врло ретко од цигле. Ову су доносили из Пожеге или Честобродице, јер ужичка земља није добра; отуда су доносили и ћерамиду којом су куће покриване. Црепа није било. Али је остало нарочито по окрајцима и ближе ка Граду доста кућа од „прије ватре“, које се, нешто поправљене, и данас држе. После одласка Турака мало је кућа остало, и мало нових подигнуто на десној страни реке.— У почетку седамдесетих година довела је општина десетак калдрмџија „Латина“ („Шокаца“) из Сарајева који су покалдрмисали све нове и већи део старих улица.

То нагло подизање Ужица прекинуо је рат 1876. године, као што су његове последице учиниле крај и његову економском напредовању.

Кад је Ужице регулисано, почели су давати и нова имена улицама; али се и данас већином држе стари називи по малама. Испод града је „Градска мала“, или „Под градом“; брдом према северу су „Теразије“; испод њих у потоку „Коштица“, у доњем крају потока „Џинџефин махала“ и ниже крај Ђетиње „Циганска Мала“ (први назив сад заборављен); над Коштицом по брду источно је „Пора“, испод ње „Доња чаршија“; источно од Поре су „Росуље“; источно од Доње Чаршије је „Нова Пијаца“ (нов назив, пре „Гробнице“, турско ограђено гробље); изнад ње је „Уремовац“ (и чесма истог имена), а испод ње, до Ђетиње „Табана“ (и чесма); источно од Нове Пијаце је „Мегдан“, над њим је „Слануша“ а над „Сланушом“ „Пашановац“ и „Бијели Гроб“ (Старо Гробље). Даље источно од Мегдана је „Стара Пијаца“, (нов назив), испод ње до Ђетиње „Кадинац“ (и чесма); опет даље на исток је „Липа“ и испод ње „Студенац“ (и чесма). На крају је брдо „Доварје“. Изнад „Липе“ уз Котлајића поток је „Варош“, завршава се „Царином“. С десне стране реке одржали су се само називи „Међу Јазовима“ (мало ниже испод града подигнута је брана и одводила воду у два јаза на две воденице) и „Међај“.

Све турске куће биле су у баштама, и сва околна брда била су заграђена као баште пуне воћа: ораха, крушака, јабука, трешања, вишања, а нарочито шљива и џенарика. По одласку Турака башче по брдима су остале разграђене и општина је род продавала лицитацијом. Кад су 1875. и 1876. год. многе српске породице поред границе пребегле у Србију и настаниле се у Ужицу, немајући чим се грејати, полиција им је допустила те су то родно дрвеће исекли. После рата општина је та имања распродала и она се сад обрађују, али у њима нема или бар нема толико воћа као пре.

II. Становници

Ужице је било насељено место још у римско доба што сведоче неки још и сад тамо очувани натписи¹. За српско време помиње се у другој половини XIV века, а за време Турака све до 1862 године била је многољудна турска варош (в. о томе опис Ужица у Извештају Ужичке

¹ Кад су седамдесетих година оправљали Ђулића ћуприју видели су у темељу једног стуба камен с римским натписом. Један је сад узидан у чесми на новој пијаци, један у кругу Артиљериске Касарне, а један је био код Бакића механе на Слануши. — И стара „медреса“ на Доњој Чаршији, порушена осамдесетих година и на њену месту и од њена материјала саграђена Основна Школа, држим да је била римска

Гимназије за школ. 1913/14 г. од проф. М. Поповића). По првом попису од 1844. г. било је у њему Турака 3695 душа у 723 куће (Гавриловић, Речник), а по попису од 1855 године 5010 Турака и 382 турска Циганина у 689 кућа (Гласник Д. С. Сл. X, 312).

Ови Турци нису били Османлије, већ потурчењаци као и у Босни, и нису знали турски сем поздрава и неких речи које су ушле и у српски језик онога времена. У њиховим рукама било је готово све непокретно имање у Ужицу и у околини на читав сат простора које су они обрађивали и већи део тиме се и издржавао. Жене су им ткале платно и одевале целу породицу и продавале Српкињама, и ткале овима по поруџбини.

Садашњи српски становници новијег су датума. Колико је становника Срба било у Ужицу пре Устанка, не знамо, али свакојачко их је било мање него после ослобођења. Из Петровићевих Финансија (књ. II. 462 и 529) видимо да је 1818 године било 64 куће, а г. 1822 свега 47; пореских глава 1822 г. било је 50 (за г. 1818 није забележено), а харачких, т. ј. мушких глава од седам година па навише било је 1818 г. 146, а 1822 — 215. Овај увећани број харачких глава и ако је смањен број кућа јамачно показује прираштај мушке деце скоро досељених становника.¹ Није их било много више ни 1833 г. кад их је све кнез Милош за време „Курлагине крајине“ (Милићевић Књез. Срб. 615) могао преселити у Пожегу, одакле су се вратили 1835.² При првом попису 1844 г. било их је 707 душа у 174 куће, а по попису од 1855 било је 1746 душа (946 мушких и 800 женских). Године 1876 било је у Ужицу 645 пореских глава, дакле око 3000 душа. Становништво се за 26 година више него учетворостручило, и средњи годишњи прираштај био је 16·5%.

Ово множење становништва вршило се сталним и непрекидним досељавањем почињући нарочито од тридесетих година. У времену од кад се датирају ове успомене тешко да је било и једног мушког потомка овог становништва које је било пре устанка. Почетком седамдесетих година слушао сам један разговор средовечних људи о томе који је најстарији човек рођен у Ужицу, и сви су се сложили да је неки Петко Ћосо, који тада није био много претурио преко 60 година, дакле је рођен за време устанка; он је тада био можда једини живи потомак тога становништва.

грађевина. То је била четвороугална зграда с малим преломом на северној страни сазидана од тесаног камена без спољних прозора. Камаре су биле с три стране, а с источне је био зид у коме су била улазна врата. У камаре се улазило из дворашта (atrium-a), и не сећам се да ли су имале каквих прозора. Крива није било већ је свака камара била покривена округлим као капа сводом од сиге. Таких камара било је 10—12. На средини дворашта била је чесма с басеном (impluvium). Пред уласком су лежали положени неки камени пребијени стубови округли и углачани од 40—50 см. у пречнику (сад су увидани на улазу у Основну Школу). Ниже те грађевине била је пространа ониска засвођена зграда; можда купатило. Причали су ми да је неки странац рекао да потраже какву циглу у тој згради; на њој треба да буде знак „VI“ или „IV“, јер је ту становала VI или IV римска легија.

¹ За године 1819., 20. и 25—31 наведен је укупан број за целу нахију, а за г. 1821, 23 и 24 наведен је укупан број Ужица са „асовином“ т. ј. четири села око Ужица: Дубоко, Татицац, Крчагово и Буар. И по овом укупном броју опажа се у овом времену велико опадање броја кућа и харачких глава између 1818 и 1821 године, па онда настаје постепено растење. Тако 1818 г. било је укупно кућа 191, харачких глава 407; 1821 — 113 и 341; 1822 — 126 и 394; 1823 — 135 и 420; 1824 — 144 и 492. Мања је и неправилна колебљивост у пореским главама између г. 1821 и 1824. Тако 1821 било их је 144; 1822 — 136; 1823 — 124; 1824 — 162.

² У списку расположеног пореза и кираза за год. 1835 наводи се „у вароши Ужичкој и у другим селима“ само 35 харачких глава, а ни једна пореска (Финансије II. 727).

Да овде одмах напоменем да се Ужичани (и данас) ретко зову по презименима. Ако су презимена дужа од два слога, чешће их скраћују: Милисав Селак(овић), Радован Прљо(љевић), Дамњан Чађо(ђевић), Средо Жеравица(вичић), Милан Стамат(овић), Вучић Ђеро(асимовић), Јово Комарац(ричић), Стева Кукољ(евић), Стеван Дрндар(евић), Станиша Петац(овић), Јован Солдат(овић), Јеремија Читак(овић), Јеремија Трумбул(овић), Михаило Сарван(овић), Ђоко Пијевац(вчевић), поп Туцо(вић), Нешко Шолаја(ајић), Милија Шибалија(лић) и т. д. — Или се називају по занимању или положају: Вукосав Телал, Милован Табак, Тодо Бакалић, Ристо Баруџија, Илија Пушкар, Нешо Бојација, Крсто Бардаџија, Миле Самарџија, Јово Башчован, Лазо Апотекар, Гајо Командир, Јово Четовођа (били су то у народној војсци), Паун Казначеј, Васо Директор, Иво Судија итд. и т. д. Или су се звали по месту одакле су: Обрад Љубањац, Лука Требињац, Стеван Невесињац, Васо Мостарац (Мосто), Ристо Фочак (Фочо), Хаџи Вук Бјелопољац, (Н?) Пљевљак, Васо Старовла, Василије Трћо (Јованчевић, из села Трћа, сад Смиљевац у ср. моравачким) итд. Само Нововарошане нису тако звали, ваљда зато што би било врло дугачко, али су и за њих говорили да су „Нововарошани“. Или по телесним особинама и недостацима: Милан Крњо (расечена му је била горња усна), Васо Кудро (имао је гргураву косу), Обрад Шесто (имао је на руци — или на обе? — изнад палца израштај као шести прст), Ђор-Лазо, Петко Ђосо, Милисав Клемпо, Дугачки Јован, Црни Никола итд. Или по надимцима: Милош Дења, Тривун Зрњо (и Зрњевић), Ристо Кукавица (и Кукавичић), Јово(?) Бендо, Јово Стамболија, Стево Комирица, Марко Таслак, Перо Таласан, Јово Телетина, Марко Дркеља, Илија Обад, Милован Шилибан, Анто Оштрило (имао је обичај уза свашта употребљавати реч „подоштрити“), Васо Смоквица (Старовла, развљачио је у говору, и говорио све у деминутивима, слатко), Ђорђе Нагишлија (син му у младости је био велики кицош), Владе Општина (био је општински писар), Светозар Чизмо (носио је неке велике чизме), Максо Патак (имао је мало криву једну ногу и гегао у ходу), Јово Ићиндија (знао је турски, не знам одакле је).

Била су два попа Мића, и уместо да их разликују по презименима, Поповић и Радуловић, првог су звали: „поп Мићо жуте браде“, а другог: „поп Мићо из Крваваца“.¹

У ово време од кад се датирају ове успомене досељеници тридесетих и четрдесетих година или су већ били помрли, а њихови синови били су у пуној снази, између 20 и 40 година. У тим годинама били су и познији досељеници педесетих и шесетих година.

Становништво ужичко овога времена могло би се поделити на ове четири групе:

1.— Породице старих чиновника кнез-Милошевих и првих година владе Ал. Карађорђевића, родом из округа Ужичког или са стране, и који су већи део службовања провели у Ужицу или — полициски — у округу, и имали у Ужицу своје куће. Помрли неки раније, а неки током шесетих или најдаље почетком седамдесетих година, и породице *им ошале* у Ужицу.²

¹ И сад за време Аустријске окупације био је један чиновник њихов у Ужицу, који је купио по кућама ћилиме, и прозвали су га *Ћилимар*.

² Међу ове долазе: Јеврем Мићић, помоћник, син сердара Јов. Мићића начелника, са неколико синова; Ђоко Распоп (Јованчевић), кнез — Милошев капетан

2. — У другу дошли би досељеници са села који су као младићи од 15—20 година долазили у варош и ступали у службу као шерти на занате или у трговине. То је почето јамачно још двадесетих година и продужавало се из године у годину и до данас. Нарочито је велики прилив био после одласка Турака 1862. па до рата 1876 године. И ако се међу њима не могу поставити оштрије разлике, ипак се у ово време осећала нека разлика између ранијих досељеника (од прилике до краја тридесетих и почетка четрдесетих година) и познијих. Старији досељеници већ су се били одавно поварошили, били су већ врло стари људи, неки и помрли а синови им, рођени у Ужицу (дакле прави варошани), били су већ средовечни људи, запослени у радњама, ижењени и имали своје породице. Млађи пак досељеници, врло често неписмени, поварошили су се само оделом и животом у кући оженивши се Ужичанкама. У колико су успевали да се изједначе са старијима и пристану у њихово друштво зависило је од њихова успеха у радњи и пословима, од њихове природне интелигенције и од женидбе. Може бити да међу овима старијима има по каква породица још из турског времена, али је то нарочито сад овако позно тешко утврдити.¹

с два сина (Распоповићи) један је био кафеџија на Царини, а други је у младости много „вандровао“, и после очеве смрти поделио се с братом и живио од ренте, осамдесетих година био је народни посланик. — Синови Томе Радовића, помоћника, сина војводе Михаила Радовића из Равни, са три сина, један судија, други „рентнер“, а трећи коњички официр. — Спасоје Ерчевић, прво учитељ, па после архивар и секретар суда; у ово време није било његових мушких потомака. — Миљцо Трифуновић, пред. суда и окр. начелник из Луњевица, са два сина, оба чиновници. — Антоније Нешковић, помоћник, није имао деце. — Милан Каљевић пред. суда (до 1844. терзија) из Гривске у ср. ариљском, са три сина: најмлађи му је крајем шесетих година био председник општине. — Вукоман (Вујо) Новаковић окр. начелник, његов син му је био срески начелник. Лазар Војић, цариник на Мокрој Гори, са два сина. — Паун казначеј (Николић) са три сина. — Јован Јевђенијевић, ср. начелник с два сина. Даље доцнији чиновници који су такође имали своје куће и ту помрли: Симо Мићић поштар са два сина; Димитрије Дуловић ср. начелник с једним сином; Милан Куртовић, судија; Живан Степановић и браћа Кулићи (Пивљани) судски писари; Максим Грбић и Василије Јагодић, учитељи; Милан Мићић, ср. начелник. — Помрли су у Ужицу, а нису имали својих кућа: Алимпије Поповић и Тома Андрејевић, судије, Милан Поповић казначеј, Никола Стојановић, арт. капетан, Обрен Мићић, ср. начелник, и Сима Церовић, учитељ. — У ово доба дуже су служили у Ужицу, али нису ту помрли: Јован Живић телеграфист (од оснивања стације 1860 г.); Спиро Поповић, прво учитељ, па после телеграфист; Васо Маџаревић и Стојан (Џоја) Павловић, председници суда: Станоје Симић, окр. начелник; Стојко Павловић, коњ. капетан. — Не помињу се овде чиновници који су у ово време (и раније) краће време били у Ужицу.

¹ Међу најстарије породице јамачно долазе Котлајићи (у једном рукопису из почетка педесетих година вели се да је Јоша Котлаја зауставио зими 1829/30 године једнога младога човека и пратио га по селима као „торбоношу“ да му еспап продаје). Радуловићи, Марићи, Лапчевићи, Јањићи, два брата, Автовљевићи (Петронијевићи), три брата, један терзија, други кафеџија, а трећи чиновник. Милош Хоџа (Миловановић) са два сина (Хоџићи) оба чиновника. Оснивачи ових породица сви су у ово време били помрли Живи су били: Никола Тешић (Кукавичић), сарач, са два сина, оба очева заната; Обрад и Петар браћа Љубањци (Станићи) са по једним сином; Бојо Јевтовић, бакалин, са три сина; Петроније Чађевић, пекар са неколика сина; два чиновници; Жеравица (— вичић), пушкар, са три сина, један пушкар, други терзија, а трећи отишао у Београд у трговину; Ђоко Пијевац (вчевић), сарач, са два сина, дунђери, предузимачи; Станко Пијевац, сарач (?), Паун Топаловић, сарач, Сарван, сарач, са једним сином; Вукосав Телал (Илић) са једним сином шустером; Перо Рабреновић (Таласан) терзија; Панто Живановић, терзија, са два сина, Вуле Пурић, трговац, са два сина, и брат му Лазар, сарач, Обрад Дрндар, трговац; Стеван Дрндар, кафеџија; Васо Старовла (Станковић) са два сина, Стаматовић, са једним сином, Нешко Шолаја, папуџија, са једним сином, Тома Кандић, трговац, са неколика сина; Јово Синђелић (Стамболија) ђурчија, са више синова; Петар Рајић, баџија, са једним сином; Илија Тукман, терзија; Крсто Бардаџија; Милан и Мијаило Ускоковићи трговци; Јово Ко-

3. — У трећу групу дошли би досељеници из Турске, поглавито из Санџака и из Херцеговине, мање из Босне, из Далмације и из Црне Горе (у опште Црногораца је било мало и из доцнијег доба). Ово досељавање јамачно је почето одмах по ослобођењу, а нарочито је било многобројно крајем тридесетих и почетком четрдесетих година. 1837 године од једном је прешло повише породица из Санџака од насиља Ејуб-паше Новопазарског. На једноме скупу Срби су одлучили да пошљу депутацију у Цариград на жалбу и кад нису добили тескере, упуте се у Призрен да их изваде. Тада их паша повата као бунтовнике и велики број позатвара, неке исече, неки по затвору и помру, а неки се искупе. Тада је већи број пребегао у Србију и из вароши и из села. Неки су се тада населили у Ивањици, а неки у Ужицу. Тешко је сад одредити датуме кад се која породица доселила, зато ћу их груписати по местима одакле су. Неки су дошли са породицом, а неки сами па у Ужицу основали породицу. Из Нове Вароши: Нико Борисављевић имао је два сина, један је био дуго у Ужицу судија и председник, други први модерни снајдер; Ако (Алекса) Орловић, трговац, са два сина; Нешо Орловић, брат му, чиновник (1841 био је практикант), није имао деце; Трипко Манојловић — Пињо, сарач са три сина, најстарији сарач, а друга два чиновници; Чучковићи-Гмизовићи Јевто, Ђорђе и Лука; Рајићи Лука, терзија и Филип, чиновник. Из Бијелог Поља: Хаџи-Вук Драгутиновић, са два сина трговаца. Из Фоче: Ристо Фочак (Михаиловић), терзија, и други Ристо Фочак Јовичић, трговац гвожђарски; син му је продужио радњу. Био је један из Пљеваља али је раније умро и жену су му звали Пљевљакуша, са два сина, један шустер, други чиновник. — Из Херцеговине: Павле Лијевљанин (Јокановић) али није био из Лијевна већ од Невесиња, баруџија и трговац са пет синова и једним синовцем у задрузи. Од тих пет синова два терзије, а трећи чиновник, и два младића (најмлађи син био је скоро врсник с унуком му од најстаријег сина); његов брат Петар није имао мушке деце; Стеван Невесињац, механџија; наследио га је у радњи син; Лука Требињац (Митровић) трговац, са два сина; Илија Неранџић, из Требиња, трговац и књиџар који је књиге не само продавао него и читао. Из Мостара: Ристо Мостарац (Ђелић), баруџија са два сина; браћа Симо и Васо Мостарци (Стојановићи) пушкари, досељени 1840 г. с матером и још два брата, од којих је један отишао на Љубовију (и задржао старо презиме Бјелотић), а други у Ваљево. Из Херцеговине из Домановића је и Сава Зотовић, механџија са два сина; а биће да је отуда и Милош Лојаница, трговац, који није оставио мушких наследника. — Максим Јовановић, Лијевљанин, али није био из Лијевна, већ биће однекуд из Далмације. Жена му је имала за Ужице необично име: Луца (Луџија), и биће да је из Бијелог Поља. Није оставио мушке деце, а кћери су му биле најбогатије „мирашчике“. — Јањушевићи из Камене Горе код Пљеваља. Биле је још неколико породица из Турске, али им се имена не сећам. — Из Сарајева је био Ага-Лазо (Ивановић, Сарајевчић) ситан трговчић, са три сина. Двојица су били из источне Србије: Нешо Бојаџија (Михаиловић), из Пирота, са четири сина, најстарији се пропιο и оделио га је, други и четврти радили су очев занат, а трећи је био

марџ, бакалин, са једним сином; Смаић, са два сина, један чиновник, а други опанчар; Лазар Буљугија, с Љубања и др. Сви ови досељеници су најпозније из краја четрдесетих или почетка педесетих година. — Сви они чије су куће на Вароши или на Царини и десно и лево по брду, старији су, јер је то био стари српски крај. — Млађи досељеници педесетих и шесетих година многобројни су.

шустер; и Јово Башчован, од некле из источних крајева, са два-три сина; кућа и механа му је била крајња на Царини. Био је и један Грк, Љоља Папуџија, однекле из Македоније ближе грчкој граници; није се женио. Цинцари су били: из Корче Ристо Наумовић, чији је сад један син стаклорезац у Ужицу, а други кафеџија — први и најбољи произвођач ужичке клековаче; из Баковице Настас Павловић — Баковац, бакалин (сад му унук држе исту радњу).

Од млађих досељеника (шесетих година): из Нове Вароши Лука Огњановић и Јован Селак(овић), механџије, и Кубуровићи; Ристо Црногорац (Михаиловић?) и поп Марко Богдановић (Злотрк) оба из Црне Горе; Фране Кујунџија, Арнаутин, биће да је побегао од крви; и један покрштењак (из Дивље Ријеке код Сјенице) Пешић, са два сина, један му је доцније био уредник „Фењера“ у Смедереву; и Јово Тишлер (Тобек), Чех, први модерни тишлер у Ужицу, није имао деце, и усинио је једног свог момка и оставио му имање. При крају шесетих година доселило се (на позив кнеза Михаила) неколико угледних Херцеговаца: војвода поп Жарко Љешевић, Маринко Леовац, Јован Глушчевић и ваљда још који. Они су примали неку помоћ као пензију и нису ништа радили. Носили су своје херцеговачко одело с пушкама и великим ножем за силајем, гудели уз гусле и певали и спевавали песме. За време првог српско турског рата били су с архимандритом Дучићем вође усташа добровољаца у Санџаку.

4. — У четврту категорију дошли би млађи досељеници мање из околине, и више са стране, и синови старијих досељеника, који нису успели у животу и остали на нижем социјалном положају као дунђери, зидари, прекупци, пиљари, рабаџије, надничари итд.

*

Међу грађанима прве и друге категорије било је разлике само у друштвеном положају и у имовном стању, али на крају крајева сви су били опет Ужичани. Што је неки био мало ранијег другог мало доцнијег датума, није било од важности. Није тако било са досељеницима са стране. Неки од њих долазили су из турских вароши, и нису били „сељаци“. Нису долазили врло млади већ зрелији људи и сви писмени. Нису ступали у службу, већ су или већ имали свој занат, или су се одавали трговини и одмах почињали самосталан живот. Задржавали су своје одело, које и ако је било „турско“, опет је било у њему покраинских разлика. Док су н. пр. Ужичани престали да носе доламе (ако су их уопште носили?), неки су их Херцеговци облачили о већим празницима. Било је у оделу и других разлика. Неки су носили дугу косу („перчин“), коју су иза врата подшишавали, а један, који је имао густу косу, носио је у коси и криви чешаљ као попови. И ако су сви говорили јужним дијалектом, опет су се у говору осећали провинцијализми разних крајева, а већ црногорски по готову. Она два досељеника из источних крајева нису до смрти могли савладати ни ужичку граматику ни акценат. Они су уопште целим својим менталитетом одударали од Ужичана, и — чудновато! — ипак их нису називали Бугарима.¹ — Једном речју, то су били већ формирано грађани са етничким и психичким особинама свога краја, и све

¹ Кад је за време првог бугарског рата један коморџија из Ваљевског округа разговарао се у Лесковцу с једним Ваљевцем, запита га одакле је, и кад му овај рече да је из Ваљева, повиче: „Та видим ја, брате, да си Србин“. Кад му је овај рекао да су и ово Срби у Лесковцу, овај му одговори: „Јесу брате, али за невољу“.

то учинило је да их нова средина није асимиловала и обезличила; они се нису „поужичанили“. То су осећали и Ужичани, и јамачно су их зато и називали по местима одакле су.

Ужичани су разликовали оне из Санџака од оних из Херцеговине, а да и не говорим о Црногорцима, који су и доцнији. Њих су звали „сјекавцима“ (што су „сјекли главе“) и на њих су гледали с висине, док на ове друге нису, или бар толико нису. То је могло бити због тога што су им ови ипак били ближи; а можда и због тога су ови брзо заузели угледан друштвени положај радом и тековином, док Црногорци у томе нису успели. Ови су били окретни и предузимљиви; извесна трговина била је већим делом у њиховим рукама; добро су се занимали и неки од њих рачунали су се међу најбогатије људе.

У кући су били врло строги и према женама и према деци. Познати су у томе били н. пр. Л. Требињац и В. Мостарац и ако су им жене биле врло добре. Али је то долазило једно због њихова напраситог темперамента („љути као ватра“) и друго због њихова схватања о односу жене према мужу. Обојица су обудовели, и први је према другој жени био мекши, а други се више није ни женио. — Што су према деци били строги, не значи да су их умели и добро васпитати. Заузети пословима они су им поклањали мало пажње, и остављени су док су мали бризи материној, а доцније — улици. Тек кад су поодрасли узимали су их себи у радњу, и стално их држали под својом контролом, те су и као људи већином били без иницијативе.

Херцеговци су били поносити и осетљиви на своју част. Кад је једнога од њих (И. Неранџића) његов ортак наговорио да се криво закуне у суду, њега је то толико потресло, да се одмах разортачио, повукао се у кућу и просто пресвискао. Имање је оставио општини на добротворне циљеве. Поноситост је била узрок и трагедији читаве једне породице (Р. Мостарца). Он је хтео да живи отмено, „газдински“, и тако је васпитао и своју породицу. Његова жена, кад су је у гостима послуживали слатким, одбијала је, говорећи: „То ме је од куће отерало“. Кад му је један механџија са Доварја запросио кћер за сина, он му је одговорио: „Није моја кћи за Доварје“. Млађег сина није дао у основну школу, да се с осталом децом не поквари, већ се спремао код куће, и тек је у гимназију пошао, и био је једини међу децом који је носио лепе чохане турске хаљине. Али му се деси несрећа: два пут убрзо једно за другим запали му се барут, једном код куће, а други пут у барутани у Врелима. Он се у друштву тако понашао, као да је то ситница и није о томе хтео ни да разговара, тако да је се свако чудило тој његовој равнодушности. Међутим ови су пожари јако пореметили његово имовно стање, али му поноситост није допуштала да се стегне. Да би могао живети као дотле, почео се задуживати, али како посао није више добро ишао, то није могао одговорити својим обавезама и пропао је. Ударила га је капља и умро је оставивши породицу у беди. — Други нису тако чинили. Кад им је радња попуштала, и они су се стезали, и чували образ. У ово време у Ужицу уопште није било банкротстава због расипања, а лажног никако. Ако је ко и „страдао“, то је било просто зато што посао није ишао, или што га није умео радити.

И ако су досељеници из истих крајева имали доста сличних особина, опет је сваки од њих био засебан тип, засебна индивидуалност, и кад се помене чије име, одмах излази пред очи читава његова слика са свима карактерним особинама.

Ако Орловић обиловао је у масним пословицама, нарочито поређењима. Кад су му сина узели у војску, и то у гарду, јер је био и богат и врло крупан и развијен, он му је писао једно писмо и на врло драстичан начин поредио сузе које је мајка „ваљала“ за њим. Сви су се у гарди томе смејали, и писмо је ишло од руке до руке, док преко официра није дошло и до кнеза Милана, и можда је и оно учинило да су га раније отпустили из војске.

О његову брату Нешу који је целог века писао (или боље рећи потписивао се) гушчим пером, има много анегдота из његова чиновничког службовања; неке од њих унео је пок. Глишић у своју „Подвалу“. Кад би извршивао телесне казне, и кад би пандури почели да бију, он би их по неколико пута прекидао: „Станте, асаси, убилисте човека!“ као да му божем да одмора, и ако би њему много лакше било да се све то што брже сврши. После извршене казне, најљубазније би га уверавао да га он није избио већ *закон*.

Ужичани се у опште врло радо шале, али је њихова шала иронична, да се некеме насмеју, и да се при том и сами насмеју; али је шала Р. Фочака била саркастична; он је својом шалом „уједао“, и то свакога без разлике. Београдски трговац Гуша волео је да дира паланчане, своје муштерије, али је од овога био тако насађен, да се озбиљно наљутио, и цела „чаршија“ дуго је о томе причала. Удајући своје кћери давао им је у мираз и по кућу, али је са зетовима брзо прекидао односе, и понашао се према њима као према туђим непознатим људима. Изгледа као да нарочито није марио да га неко воли, да има ближих пријатеља. Али се са унуцићима ипак забављао.

Ага-Лазо је у младости био као „камердинер“ код кнеза Михаила, и кад је протеран, пратио га је на путу (по Европи (о њему има помена у Вуковој Преписци)). Померио је памећу, и нигде се није могао помоћи док га нису одвели под Острог Св. Василију, и ту је, како је сам причао, дошао к себи. Настанио се после у Ужицу, отворио дућанић, оженио се и изродио децу, али је сам говорио: „Ништа од ове моје деце неће бити, све је то моја погана крв“. Тако је и било. О великим празницима облачио је своје парадне хаљине из доба службовања код кнеза Михаила. То је био неки особити крој турских хаљина, џемадан, долама и чакшире са дугачким туром, све од црвене чохе и богато извезено златом. На главу је метао неку дугуљасту капу на кришке, налик на дињу, око које је везивао свилену мараму, и пасео је сабљу. У ово доба он је био једини (старији) грађанин, који је носио браду; сви су се бријали, само је понеко, и то од млађих остављао „бакенбарте“.

Ристо Црногорац је имао све типске црногорске особине. Био је омален, али снажан и хитар. Хвалисао се својом снагом и јунаштвом, скакао је, бацао се камена и рвао. На своју радњу (бакалницу) ставио је фирму „код Хобилић Милоша“, са попрсјем Милошевим у шлему и оклопу. Ужичани су се шалили с његовим јуначењем, али кад је наступио рат, показало се да то није било празно хвалисање већ право витештво црногорско. Он је одмах напустио и дућан и кућу и децу и отишао у добровољце. Командовао је четом и необично се храбро борио по Санџаку. Рађаван је неколико пути, и од рана је после рата, материјално упропашћен, и умро.

Да завршим једним можда најинтересантнијим типом који ми је и најбоље познат. То је В. Мостарац. — Док је занат пролазио, радио је са својим братом и дању и ноћу, и радом и штедњом стекли су по једну кућу. Кад су се оженили, оделили су се кућама. Вишак зараде

давали су у мањим сумама сељацима под интерес, и ако нису могли вратити, продавано им је по које парче земље, што су обично они куповали. Тако су у једном селу „заокруглили“ прилично имање и давали на наполицу, а пред смрт продали су га сељацима, међу којима је било и првих сопственика. Кад је занат издао, живео је (врло скромно) од прихода с тога имања и од кирије једне куће.

Кад је престао радити занат проводио је време у кафани играјући највише преферанца (санса) и „шес и по“ (se si po). Дружио се и с млађим људима и с господом. Кад је у Ужице донесен први билијар (у Лојаничину кафану „код цара Душана“), он је одмах научио и с њима играо, јер старији људи ту забаву нису волели. У друштву је био увек расположен, тако да је правио утисак најбезбрижнијег и најзадовољнијег човека. Волео је и шалу и примао је и на свој рачун, али не заједљиву, не „уједање“, на што би одмах „плануо“. — Лепо је певао, и умео је ударати у тамбуру. На весељима је био највеселији, али се није опијао. Умео се увек извући да најмање попије, а по расположењу и песми мислило би се да је у истом стању као и остали. Ако му је вино и ушло мало у главу, није се враћао кући, док шетњом није истерао, тако да га жена није никад видела ни мало пијана. Ракију је мрзео као отров. Кад су му говорили да она поткрепи уморна човека, одговорио би: „Јест за први мах, а после га баца трипут више унатраг“.

Због веселе нарави радо је приман у сва друштва, и умео се допасти. Не само да није никога вређао, него није ни противречио. Ако се слагао, одобравао је; ако не, ћутао је, и прелазео на други разговор. За свакога је имао по коју лепу реч, по који дискретан комплимент. Умео је разговарати се и шалити и са женама, па и „госпођама“, а није бежао и од какве авантуре.

На жене је гледао као на машине за производњу деце. Гледао је само од каква је рода и физичку развијеност. Често је понављао изреку своје матере: „Гледај, синко, кад се жениш, шта ће ти родити и од чега ће баба изићи“. Према нероткињама имао је чисто физичку одвратност. Често је причао како је неки Херцеговац отерао две врло добре и вредне жене, што су биле нероткиње, иако га је мати од тога одвраћала, и зауставио се на трећој која је почела рађати. „И зар није имао право, — завршавао је — кад сад од њега има читаво племе од тридесет пушака.“ Због тога је одобравао Турцима многоженство.

Није могао замислити да деца могу по себи бити рђава, и сву је кривицу бацао на родитеље, који их нису умели васпитати или су им сами пружали рђаве примере. Кад су му се деца почела рађати, продао је обадве тамбуре једном кафеџији на Царини, и кад је увече с друштвом излазио, понекад је ударао и певао. Кад га је жена запитала зашто је то учинио, одговорио је: „Нећу да ова деца кад одрасту то виде, јер могу упамтити и проленити се говорећи: И отац ми је у тамбуру ударао, и веселио се, па могу и ја“. Остао му је један син, и он га је васпитавао потпуно по Русовљевој методи. Никад га није испуштао из очију, и утицао је на њега да не прими какве рђаве навике од друге деце с улице. Бијењем се никад није служио, али је зато „резилио“ по читав сат, и то с таквом искреном љутњом, да је то много јаче утицало него батине. (Тако је исто грдио и сељаке своје наполичаре, кад што на време не ураде, или не ураде како ваља, као да су радили само за њега, а не и за себе). Кад му је син доцније сећајући се његова метода читао нешто из Русовљева Емила, он је одушевљено узвикнуо: „То је свети човек!“

Био је побожан, и док је био млађи, ишао је у цркву. Доцније није ишао готово никако, али се свако јутро молио Богу. Попове није марио, или боље рећи, ценио их је толико у колико су били добри као људи. Није био нимало сујеверан, мрзео је враџбине и гатања, није веровао ни у вампире и вештице нити и у каква „привиђења“. Али је зато изјутра, пошто се умије и помоли Богу, често отварао вечити календар, и читао тумачење сна. Пазио је и на 12 несретних петака, у које не ваља никакав посао почињати. Али то је чинио зато, што је то писало у књизи, коју су учени људи написали, јер је науку и учене људе високо ценио и уважавао. Кад му је син свршивши четврти разред гимназије говорио да га да у земљоделско-шумарску школу, па да после иде на село да ради земљу, он му је одговорио: „Што да дангубиш? Ако хоћеш да радиш земљу, хајдемо одмах на село, мене и тако ништа више не веже за варош. Ја ћу те научити боље него сви ти профисори. Ја велим да продужиш школу, а ако нећеш, онда да гледамо што друго“. На напомену једнога свога пријатеља, да ваља водити рачуна и о склоностима деце једном или другом занимању, он му је одговорио: „Шта може знати овакав балавац? Отац је ту да га упути.“ Кад му је син свршио гимназију, није се више мешао шта ће изабрати, али је волео да оде у Војну Академију, или да „учи за профисора“.

Волео је добре коње, и дуго пошто је исписан из „катана“ народне војске држао је коња, који му готово ништа није требао већ што га је по неки пут јахао кад је ишао на село да обиђе имање. Остало му је жао што му стање није допуштало да држи по једну или две кобиле од расе и гаји ждребад. При јахању коња је и ударао, или се у штали с њим разговарао као с човеком, и тврдио је да га он разуме кад га грди или кад му тепа, јер је то тако паметна животиња као и човек, само што не уме да говори. Од њега сам чуо пословицу: „Коња и жену удри, вола и брата моли“.

III. Занимање

Ужичани су живели од заната и трговине, али није било свакад тако оштре разлике: и занатлије су се лаћали трговине поред заната, или су занат сасвим напуштали, и трговци су радили — бар неке — занате.

Занаши. Број занатлија истог заната зависио је од прође: једних је било више, других мање, а од неких само по један. У ово време било је доста заната којих више нема, или су сведени на минималне остатке. У ово време радили су: *баруџије*, који су израђивали барут, завијали у фишеке и у „тестетима“ продавали. Они су лили и куршуме. Ситно олово — сачме, гмизе — препродавали су. Продавали су и кремене и лили и продавали оловнице, којима је кремене завијано и завијено утврђивано за ороз. Барутане су им биле у Турици и у Врелима. — *Бардаџије* су градили тестије и земљано посуђе, али не и лонце. Лонци и посуђе за ватру („пештанско“) продавано је у трговини, а просте неглеђосане лонце и чувене црепуље правили су сељаци из Потпећи и суботом продавали на пијаци. — *Табаци* су чинили коже од ситне стоке (посно, „мешина“), а радионице су им биле поред Бетиње и Јазова, где су намештали бурад с кожама да их вода окреће. — *Мушавџије* су чинили козлину, испредали је, од ње ткали черге, покровце, вреће и зобнице. — *Самарџије* су градили самаре (и дрвенице и стеље наложене сламом). — *Сарачи* су израђивали сву коњску опрему, шар-

пеље, јанџике, каише, силаје, усарачивали ножеве и чутуре и правили сарачке опанке (од меке коже, „ћуселе“). — *Чаруџије* (опанчари) су градили црвене опанке (мање „пресне“). Они су чинили коже и бојили црвено. Руј су туцали у ступама, које су намештали поред воде, да се помоћу точка сам туца. Поред воде су им биле и кречане и зграде с кацама за чићење кожа. — *Папуџије* су још правили шивене плитке ципеле и папуче, али су почеле превлађивати коване и високе („штифлете“), које су радили *шустери*; али је обично сваки шустер имао и по једнога момка папуџију. — Одело (и мушко и женско) радиле су *абаџије* и *шерџије*, али је био и један *шнајдер* за немачко одело. — *Ђурџије* су не само постављале одело крзном, него су и чинили коже. Кожуси се у Ужицу нису носили (нису их носили ни сељаци), већ памуклије. — Столарске послове су радили *дунђери*, али је било и три *шишлера*, од којих су двојица радили код куће, а један је имао радионицу с момцима. Док се Ужице изграђивало, намножило их се више, али су се после раселили. — *Пушкари* су кундачили, шарали и оправљали пушке, циви и табане су куповали, а јабуке и павте израђивале су *кујуџије*, који су правили и прстење и друге наките. — *Налбанше* (поткивачи) су куповали плоче и клинце од трговаца Сарајлија, који су их доносили у Ужице, а потковице за волове правили су сами од гвозденог плеха или од старих коњских потковица. Ков је био само турски, који је за оне кршевите крајеве и практичнији. — *Дрндари* су пуцали (дрндали) вуну и памук и шили и прошивали душеке и јоргане. — *Мумџије* су лили и саљевали свеће (лојане) и кували сапун („кабаш“) за прање. — Даље су били: *ковачи*, *калајџије* (казанџије) и *луванџије*. — Била су један или два *шлосера*, који су радили и лимарске послове. — Била су неколика *берберина*, али чини ми се ниједан није био Ужичанин. — Био је један „*пиншер*“ (скорашњи досељеник), иначе су качице, каце и бурад радили сељачки мајстори, *качари*. — Сељачки мајстори *пресличари* правили су преслице, заструге, чутуре и сандуке, и продавали суботом на пијаци. — Даље био је један *воскар*, који је саљевао воштане свеће за славе, а продавао је и београдске од белог воска; један *чикириџ*, који је урезивао натписе на надгробним споменицима, један *молер* и један *књиговезац*. — Био је један *рибар*, који је хватао мрежом рибу по Ђетињи и продавао, а било је и неколико *касапа*, али то већ нису овде рачунали у *занаше*.

Занимљиво је да су два самоука оправљали сатове. То им је био споредан посао. Један је био опанчар, а други сарач. Први је био клисар, па је изучио механизам на црквеном сату; прво је оправљао зидне, па после и џепне сатове. Чини ми се да је клисар био и други. Он је после изученог заната код оца почео сам да прави и енглеска и немачка седла (и дрвенице) и предње бисаге. У дућану је имао и један сто с поклопцем, где му је стајао сајциски алат. Испред свога дућана начинио је улични сат а механизам је био у дућану, и откуцавао је по стакленом звону дрвеним маљићем. И он и млађи му брат били су врло даровити за сваки посао. Овај млађи брат био је доцније у крагујевачкој фабрици и израђивао је најфиније делове граната и шрапнела.

Највише је било *екмеџија* (пекара) који су месили „сомуне“ и „погачице“, „меке“ и „тврде чуреке“ (натренике) и „боцмане“. Мање је било *симџија*, који су месили симите и ћајице, које су момци носили у тепсијама и продавали по улицама. Неки су држали и овце и киселили млеко, које су момци носили у ћуповима и продавали по улицама. — Све су екмеџије биле уједно и механџије; ретко је била сама *кафана* без пекарнице. Али су то све биле сељачке механе које су

оживљавале пазарним даном, суботом и у које су свраћали сељаци и остављали своје коње под „сулдрмом“ или у штали. Била је и по једна или две собе где су могли ноћити. Радним даном биле су празне, сем што су пред вече свраћали радници, и понеки мајстор затворивши дућан да пред вечеру попију по једну ракију. Недељом и празником скупљале су се комшије ту на разговор. Биле су по једна или две отменије кафане, прво на Вароши Лојаничина, па Радовића, доцније на Липи Касина; за стране путнике била је прво Јањићева гостионица на Старој, после и Левљанска на Новој Пијаци. Ту су се скупљала господа и трговци.

„Чираци“ (шегрти) дошавши на занат прво су радили кућевне послове, прали судове, чували децу, месили проју, радили у башти, и то све док не дође млађи шегрт да га одмени. Тек тада су почињали учити занат, и управо су га више научили као калфе него као шегрти. Као шегрти су бесплатно служили три године, а четврте, као калфама, плата им је била пет талира, која се сваке године повишавала; максимум је био хиљаду гроша или највише 20 дуката. Прослуживши тако као шегрти и калфе 10—12 година (обично код истога газде), и стекавши нешто новаца, вадиле су мајсторско писмо, отварали своје радње (сами или с ким у ортаклуку), женили се (готово увек каквом Ужичанком) и улазили у ред грађана. — Као мајстори радили су у дућану од јутра до мрака; ту им је шегрт доносио и ручак од куће. Ако је ко имао више момака, један старији калфа радио је с њим у дућану, а остали са шегртима код куће у „одаји“, где су и спавали. Разуме се да је од јесени до пролећа била и „шевећерија“ (рад према свећи или лампи) — Мало су се проводили: бивало је да по три, четири године нису отишли на други крај вароши; од куће у дућан, из дућана кући, и ако каткад сврате мало у кафану уз пут или у комшилук недељом и празником.

Трговина. Трговало се увозном и извозном робом. Ретко се ко бавио искључно извозном трговином, већ обично обема, а било их је који су се бавили само увозном.

Како је Ужице мало место то су трговци држали у дућанима све врсте робе: и бакалску и галантериску и гвожђарску и лончарску, једном речју све што је требало за кућу или за занатлије и сељаке.

Извозна роба била је у главном *ракија, коже, вуна и говеда*. — Меку ракију су куповали од сељака, препицали и као љуту продавали Бошњацима, који су по њу долазили и на коњима у мешинама односили. Коже су извожене од ситне стоке, а говеђе за опанке („Американ“) увожене су. Куповали су их суве или сирове; сирове су извртали, разапињали, те сушили на сунцу, сортирала, паковали у дењкове и слали у Београд. Било је и ситнијих трговаца, који су своје мање количине продавали ту у месту крупнијим трговцима. Они су радили насигурно, задовољавајући се мањом добити, док су крупни извозници и добивали и губили према колебању цена. Тако је било и с вуном коју су с пролећа куповали неопрану, и преко лета прали на Бетињи на Међају. Жене су доносиле вуну у корпама и полагаале у воду, а људи су газећи ногама испирали је; опрана вуна простирана је по песку да се суши, и трпана је у дугачке џакове (од 2½ — 3 метра) који су вешани о три усправљене и укрштене дугачке греде; жене би додавале вуну, а један човек у џаку ногама газећи набијао. — Комисионари су им били београдски трговци (највише браћа Крсмановићи), који су често тај посао и финансирали. — Али је најомиљенија била трговина с говедима, која су с пролећа куповали по вашарима, гајили на Златиборским суватима,

узетим под закуп од државе (један или двојица имали су и своје), а око половине августа гонили на Митровичку скелу. То су биле „целебције“,¹ најотменији трговци, идеал свакога Ужичанина. Многи занатлија, чим би стекао 2—300 дуката да може купити 30—40 грла, одавао се тој трговини, али нису сви и успевали. — Трговало се за извоз и са мршавим свињама („палоцијама“), али мање.

IV. Живот

Ужице је једно од места у које је најдоцније продро нови начин варошког живота и нове навике. До половине педесетих година н. пр. у сватовима или на погребу ишли су напред људи, па за њима жене. Жене су љубиле у руке и своје мужеве, не само друге људе. Девојке су се тако рећи криле, и кад су ишле улицом (никад саме) нису смеле гледати у страну већ преда се. Ово је доба било прелазно, али је још много јача била старина него новост.

1. Живот у кући

Намештај је био прост и ограничен на најпотребније. Собе су застирале ћилимима или поњавама, које су често саме домаћице ткале, или чергама од кострети. Ако је у соби био „миндерлук“, и он је био тако застрт, у угловима су била „шилтети“, а поред зида су на њима били поређани јастуци. Ако није било миндерлука, јастуци су били поред зида на патосу. У собу се улазило у чарапама, а плитке папуциске ципеле, папуче или нануле остављане су пред „басамацима“ или пред вратима, и млађи су их окретали, да би их посетиоци одмах могли назути не окрећући се. Стајаће одело и оружје вешано је по чивилуку и застирано чаршавом, а бело рубље, пешкири, чарапе и др. држано је у шареним сандуцима. Сви су грађани носили турско одело, а почетком шесетих година био је жив још по који стари пензионисани чиновник, који га је носио. Бело рубље шиле су саме жене, а многе су ткале и платно. Оне су гребенале и преле вуну, коју су бојације бојиле, и плеле су чарапе. Кревети су били ретки већ се спавало на патосу, а изјутра су душеци и јоргани дизани и остављени у „душеклук“ (долап, у турским кућама) или слагани на сандук и застирани чаршавом или ћилимчетом. Сви су спавали у једној соби, а често с њима и млађи. Била је по нека клупа и столица и по један сто, али не да се за њим седи, већ да се на њега што оставља: послужавник, шољице, чаше и др. Јело се са синије, седећи на патосу прекрштених ногу. Ако су биле две собе, намештај је распоређиван у обе. У „великој соби“ се није живело, већ су само примани гости. О зиду је висило огледало и славска икона с кандилом, закићена сувим босиоком; висило је стакло с богојављенском водицом.

Храна је била проста, без нарочитих зачина. Нису правили „супу“ и „ринфлајш са сосом“. Готовили су *кромпир* (с говеђином „пиријан“, или куван или печен), *боранију* (с говеђином, и чорбасту), *пасуљ* (и папулу), *кудус* пресан (с говеђином, чорбаст) и кисео (некуван или са

¹ Из горе поменутог рукописа види се да су Ужичани још 1829 године товили стоку на Златибору и гонили у Шабац и у Сарајево.

сувим месом, сарму, комбост), *пиринач* (с говеђином, чорбаст, пилав и суглијаш), *попару*, *качамак*, *цицвару*. Даље јело је било *лук*, *цвекла*, *рошква*, *сир*, *кајмак*, *кисело млеко*. — Кеља, келерабе, патлиџана, сочива, боба и бабњи није било. Није било ни зелени: першуна, шаргарепе, пашканата и др. Била су свега два баштована, те су паприке и краставци (обоје мало трошено) и купус већим делом доносили баштовани из Чачка. Многи су поврће гајили сами у својим баштама око куће, нарочито лук и боранију. Од брашна правили су разне *пите* и колаче: *гурабије*, *брдарице* и *алву* (с медом), даље: *лукумиће*, *мушкацоне*, *уштишке* и др. *Пите* (свакад у тепсијама) кад су прављене за вечеру, пекли су код куће на „саџаку“ и покривали усијаним „сачем“, иначе су их носили у пекарницу. У пекарницу су носили и „*папазјанију*“ и „*пржуљу*“, јер је то немогуће зготовити на огњишту, а „шпорета“ није било. *Печење* (јагњеће, а и јареће) куповано је у пекарницама. Хлебац је већином купован у пекарницама, а и месили су код куће и у пикокотима носили у пекарницу да се испече. За млађе су месили проју, коју су носили на лопарима да се у пекарници испече; није било ретко да се њоме хране и газде, не само млађи. — Док су брда око Ужица била одграђена, понека кућа имала је и краву, коју би изјутра отерали на пашу у брдо, а у вече би се сама враћала кући. — Свака иоле имућнија кућа клала је прве недеље Божићнег поста „*посјек*“, једно говече, и од кртине спремала пршуте, а од меса при кости суво месо, које је стизало уз месојеће, кад и кисео купус. — Још су за зиму спремали *јуфку*, *шарану* и *бунгур*. Кад су месили јуфку и тарану, долазиле су и комшинице у помоћ; обоје је на чаршавима сушено на сунцу и остављано у велике платнене кесе. За бунгур се пшеница прво пажљиво отребила, па опрала (не знам да ли је мало и барена), и пошто се на сунцу осушила, ношена је у воденицу не да се самеље, већ да се само прекрупи.

Обичаји су се строго вршили. Није било примера да ко не држи славу ма како био сиромашан или у жалости. — О Божићу се ишло на честитање, и гледало у плећку, која није додавана из руке у руку, него су је бацали један пред другога. С пролећа, чим се снег отопи, натурене су љуљашке по свима баштама где је било какво високо дрво, и младићи (и непознати) ишли су недељом и празником од љуљашке до љуљашке и љуљали се и љуљали девојке. — На покладе су људи у гомилама пројаживали коње до Дедове механе иза Теразија, до Јова Баштована на Царини и до Бисерводе у Крчагову. У вече су децу мазали белим луком по грудима, по челу и испод пазуха и метали под главу (од вештица). — На источни петак, први по Ускрсу, рано изјутра сва брда око Ужица била су пуна жена и деце, где су износили до ручак и пили кафу, и око 9 сати враћали се кући. — Уочи Ђурђева дне из свих кућа су ишли да у судовима донесу воде испод воденице („омаје“), у коју су метали врбе, милодуна (селена), и другог цвећа и остављали у башти да преноћи, па се рано на Ђурђев дан купали и умивали. — Ноћу уочи Спасовадне момци су ишли „у лијеску“, и изјутра рано китили њоме куће.

Сваке недеље црква је била пуна народа, а о великим празницима и лети и зими била је пуна и порта. На Тројичин дан црква је застирана покошеном травом, и свет је од ње плео венчиће, и вешао код куће испод иконе. — Младе су ишле прве (или прве младе?) недеље у цркву са свадбеним венцем и валом, и после службе читао им је поп неку молитву.

2. Друштвени живот

Друштвени је живот био врло интиман, *комшилук* је био као једна породица. Сви су учествовали и у радости и у жалости појединих кућа. Кад би се ко у кући разболео, долазиле би жене из комшилука, помагале у кући и доносили понуде. Породиља, док год је у постељи, сваки дан је добијала јело из комшилука, а већ кумови или сродници слали су „бабине“, ако су кућама и удаљени били. И иначе кад би се у једној кући зготовило јело, које се ређе спрема, слато је оване или ономе и у комшилуку. Зими справљену „бузу“ или водњику од крушака такиша и вење (клеке) из туршије никад не би сама кућа попила, већ су долазиле и комшинице на част, или им је слато. Тако је било и са воћем у башти, које никад није продавато. — Кад би ко умро, целе ноћи била је пуна кућа жена и људи, и сутра дан носили би га на носилима (јер мртвачких кола није било) по четворица на смену, и никад се ни код најсиромашнијих није десио случај да га није имао ко однети на гробље.

Лети недељом и празником излазили би с породицама код Јове Баштована (и ту су често људи били из пушака у нишан), или у Котлајића Луку, а доцније на Међај, и играли коло, а свирао је обично Сретен кујунџија у флауту, и играли куглане. Цигани свирачи долазили су с Уба само о Божићу. О свадбама свирао је „гадљар“ у „гадље“, и то је била сва музика. — Зими су по мањим кафанама давата „домаћа сијела“, на која су долазиле породице из најближе околине, и по отменијим кафанама давати су „балови.“ На селима се за улазак није плаћало ништа, а на баловима — чини ми се — по 4 гроша од мушких. Гости су позивани писаним позивницама. — Жене и девојке ишли су на посела и на чешљање вуне једне код других и уз песму, шалу и задиркивања проводили вечери.

Нови чиновници су се брзо саживљавали с грађанима. Управо то је зависило од њих самих. Грађани су чекали да виде како ће се они према њима понашати, па су према томе удешавали и своје понашање. Ако су ови били дружевни, они су им прилазили с поверењем и поштовањем; ако су били повучени, Ужичани су то сматрали за „гордост“, и остављали су га на миру. У Ужицу као и по селима обичај је био да старији поздравља млађе, и њима је врло необично било и љутили су се кад н. пр. окружни начелник пролазећи улицом неће никоме „да назове Бога.“ Кад би он то учинио, одговарали су му учтиво подижући капе, подижући се (ако су седели) или чинећи покрет као да хоће да се подигну. Ужичани имају необичну способност да свакога брзо оцене какав је као човек, и према томе су га и ценили или не. — Многи чиновници који су нерадо ишли у Ужице, жалили су кад су их одатле преместили. Мора дакле бити да се у другим варошима нису тако осећали. Кад је Л. Докић, окр. физикус, премештен за војеног лекара у Београд, општина му је предлагала да остане као општински лекар, и нудила му на поклон плац на најлепшем месту да сазида кућу. Он је захвалио и рекао да би то радо примио да је у макоје друго место премештен сем Београда. Врло је популаран био и Јаворски јунак мајор Михаило Илић, који је готово све време свога службовања провео при Ужичкој бригади. Његов брат болешљиви Владимир Николић у Ужицу је датирао прелговор свога превода Лабурејева „Париза у Америци“.

Чиновници су уносили и културу у ову патријархалну и примитивну средину. Крајем педесетих или почетком шесетих година они су с млађим грађанима основали *чизлашште* с малом библиотеком, која

је била добро посећивана и седамдесетих година (управо до рата). — Око седамдесетих година било је образовано и дилетантско *позориште*. Сећам се да су представљали Смрт Стевана Дечанског и Устанак кнеза Милоша. Избегавали су комаде са женама, јер су те улоге морали играти голобради младићи. — Било је покушаја да се створи и *певачко друштво*, али се није могло развити, јер није било учитеља, и остало је као интимни скуп млађих људи, који су у хору певали.

Они су уносили и слободоумније политичке идеје, јер су често за казну као опозиционари овамо слати. Као такови имали су доста велики утицај на млађе људе, што је за понеке било и од рђавих последица. Угледајући се на живот чиновника, који су имали и више слободна времена и више средстава¹ (у Ужицу је тада врло јевтино било живети), занемарили су своје радње и пропали.

О *полишичком* животу до Блазнавчева намесништва није ни могло бити говора, а од тада је цело Ужице постало либерално. Главни представник је био један угледни трговац, Илија Јокановић, председник општине и посланик, који је имао велики утицај на грађане. Кад се није хтео више кандидовати, истакао је Љубу Каљевића и његовим заузимањем био је изабрат. Као опозиционари главни су били окружни прота са његовим братом. Крајем седамдесетих година његов је утицај потиснуо поп Милан Ђурић и агитацијом превео готово цело Ужице у радикалну странку. Уз напредњаке је пристао мали број грађана и по који (већином нови) чиновник. Мали број старијих грађана и по који чиновник и пензионар остао је веран либералној странци.²

Због политике је сада и раздор међу грађанима узео велике размере, чега до краја седамдесетих година није било. Од тада су и односи између грађана и чиновника управљали се према политичкој боји, а не према личној вредности.

V. Завршетак

Ужичани су уопште били радни и штедљиви; живели су „с рачуном“. Слушао сам од старих трговаца како су полазећи по еспап узјахали своје коње, метнули у бисаге по једну пршуту и по један или два „окалука“ (хлебац од оке) и са рубљом трошка силазили у Београд. Причали су ми да су раније по два ожењена човека, ортака, живели у једној соби с кујном. Они су казивали истину говорећи да све што имају зарадили су радом и штедњом. Али њихова штедљивост није била из урођене грамзивости за новцем, за богатством, већ због малог капитала и мале зараде. Било је, разуме се, и изузетака који су штедели новац за љубав самога новца. Обрад Дрндар, н. пр. тај најбогатији човек у Ужицу за кога се говорило да има милион гроша, пратећи свој целеп на Митровицу ручавао је качамака са својим чобанима, и ако га је ноћ затекла у селу, спавао је на ледини, а у Ваљево (у Гођевој механи) на клупи, метнувши под главу изврнуту столицу и јастуче које је метао

¹ Сећам се како је један занатлија рекао за неког чиновника: „Лако је њему; њему свако јутро освиће рубља под јастуком, и ја морам да се од јутра до мрака зојим, па или ћу зарадити или не зарадити неколико гроша.“

² Међу либералима био је и Јово Селак. Кад су га питали зашто је либерал, он је одговорио: „Ти знаш да сам ја из Нове Вароши, и ја бих волео тамо о сувом хлебу живети него овде у изобиљу. Овај човек (Јован Ристић) ради да се ја тамо повратим, и зато сам либерал.“

пода се на седлу јашући, да не плати 4 гроша за кревет. Разуме се да се на целом таком путовању није свлачио. Имао је две удате ћерке, којима ништа није давао и живеље су врло скромно, али су зато наследили оца са мужевима доста брзо потрошиле све.

У пићу су били умерени. Ако би кад и попили мало више, нису то чинили ради пића, већ ради веселја, у друштву, и то не редовно већ за сваки случај морао је бити нарочити повод. Мали је број био за које би се могао рећи да су пијанице, да су готови да се опију у свако доба (н. пр. Пајо Мурић и Борисав Јеринић). Неки су се опијали недељом и празником (н. пр. Глиго пушкар и Дика чесмеџија). Алкохоличар је био и Т. Манојловић, кога помињем нарочито с тога што су му се — ваљда по наслеђу — и сва три сина врло често опијала.

Старији људи били су конзервативни; ретко су или никако давали децу на школовање, него су их после основне школе задржавали код себе у радњи. Тек деца рођена шесетих година почела су се више школовати. Томе је узрок и то што је у Ужицу до 1866 године била само основна школа, а многи су били слабог стања да би децу на страни могли издржавати. Ако је које дете и отишло да се школује, оно се издржавало „послуживањем“ и „благодјејањем“.

Можда ни у једној вароши у Србији није било мање разлике у души између сељака и варошана. То је било отуда што су и варошани били ти исти сељаци, и међу њима није било туђих елемената, цинцарско-грчких и јеврејских. Ту хармонију нису кварили ни досељеници из Турске, јер су им били врло блиски, а ситне разлике изглађавале су се већ код њихових синова. Зато она ванредно тачна опсервација Милићевића (Кн. Србија 591 и даље) о ужичком шеретлуку потпуно важи и за варошане. У Ужицу није било ни каишара ни зеленаша, нити су се, уопште узевши, бавили давањем новца под интерес. Трговцима је требао новац за трговину, а занатлије су вишак, ако га је било, употребљавали на проширење радње. Зна се само за три чиновника који су давали новац под интерес (и то не каишарски), и који су оставили прилично имање.

* * *

Такво је од прилике било старо Ужице Њега више нема ни по животу, ни по раду, ни по становништву. Занате је потисла фабричка роба; због умањења стоке нема више извоза вуне и кожа; после окупације Босне затворена граница за ракију; после концентрисања сточне трговине у Пешти затворена скела на Митровици. Стари извори благостања усахнули, а нови се нису створили ни развили. Све стало. Народ из села не придолази, јер нема чега у вароши да се прихвати; старе генерације изумиру, а нове беже из Ужица или преко школа у чиновнике, или да на другом месту нађу зараде, и становништво се смањује. Попис од 1895, 1900 и 1905 показује стално опадање, тако да је за 15 година (од 1890—1905) број становника умањен за 12.750,0.

Ужицу не може помоћи ни железница, ни гарнизон, ни то што ће бити административан центар. Да једно место напредује треба да производи и да му је околина богата. Околини би се могло помоћи рационалним сточарством, воћарством и шумарством, од кога би било веће користи него од земљорадње и утамањивања горе сечењем луча и печењем катрана. Радиност у Ужицу једино би се могла подићи малом индустријом н. пр. кожарском, конзервисањем воћа и дрварском, које имају све услове да се развију.

Да ли ће се међу њима наћи људи који би свој родни крај умели и могли превести у модерни живот и радиност, јер са стране ни од куд им помоћ неће доћи, а најмање од државе. Само на њима је да Ужице олет постане „мали Цариград“, кроз који се — као некад — неће моћи проћи:

„Од ћошака и од ћепенака,
 „Од дућана и од баверђана,
 „Од момака и од девојака,
 „Од зумбула и од каранфила“.

Љуб. Стојановић.

МАНАСТИР КОВИЉЕ

У врху Ивањичког Старог Влаха, скривена међу првим огранцима планине Јавора, има једна мала, стара црква у селу *Смиљевцу*, некад званом *Трћу*. Од старине се ова црква зове *Ковиље*, како се назива и мали засеок око ње и планински вис изнад ње, висок преко 1500 м. Цела је околина цркве права планинска, дивљачна и слабо насељена. Сама је црква прирасла уз једну стену што се издиже на маленој заравни с десне стране брзе планинске реке *Ношнице*. Па ипак, ова је црквица још од ранијих времена била врло добро позната у целом овом планинском крају, као што је и данас, о чему сведочи доста живо очувана традиција.

Како су ми неки стари људи причали некада је ова црква била на левој страни реке *Ношнице* у кршевитом и данас врло тешко приступачном месту *Гају*, под брдом *Стјеником*, далеко од садање цркве читав час хода.¹ Верује се и прича да је цркву са тог места, неznam због чега, „пренијо Св. Аранђо“ на садање место уз поменути планински вис, који се у то време звао *Ковиље*. Доцније се и црква и овај вис прозову *Ковиље*.²

Данас народ код ове цркве разликује „стару“ од „нове цркве“. Прва је сасвим мала и по свом постанку „старија је од Студенице“, како се прича. По њеним зидовима виде се на неким местима нејасни остаци од слика, очуван је до данас и њен под од белог, студеничког мермера; од истог су мермера и неколико очуваних лепо срезаних стубова, што су служили или за светњаке или за владичански сто у цркви. Ово је била црква манастира Ковиља, коме је храм био Св. Архангел Гаврило,³ кога славе још и неке друге цркве у Старом Влаху. Свакако у време турске најезде ова је црква запустела, и као таква стајала је све док је није, како се у народу прича, неки патријарх, који се некад у овој цркви закалуђерио, нешто оправрио и уз њену десну страну дозидео „нову цркву“ и посветио је Св. Николи.⁴ То ће бити свакако пећски

¹ Данас на овом месту има неких закопина и остатака од старих насеља и један извор, звани *Свеша Вода*; ова се вода сматра за лековиту.

² У народу понека још и данас назову овај вис Ковиљем; интересантно је да један запис из 1778. год. ову цркву помиње као „манастир Ковила в подкрилије планине Ковилие“ (Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи, књ. III, стр. 226 и 227.).

³ Интересантно је да у Бачкој има православни манастир Ковиљ, обновљен је 1707. г. а храм му је Св. Архангел Михаило и Гаврило (Љ. Стојановић: Стари срп. записи и натписи, II, 16. и 433.).

⁴ Митрополит Михаило на стр. 69. своје књиге „Православна српска црква у Књажевству Србији“ (Београд, 1879.) каже да је ова црква „призидана уз једну пећину, у којој се св. литургија као бившем тада манастиру дуго време пре ослобођења Србије, а после уз исту пећину озидана црквица од тврдог материјала“.